

Bp dr hab. Andrzej Borkowski

Katedra Teologii Prawosławnej, UwB

RECENZJA PRACY DOKTORSKIEJ

Ks. Gabriel Białomyzy, *Liturgia św. Apostoła Jakuba Brata Pańskiego jako przykład eklezjalnego przekazu wiary. Analiza teologiczno-komparatywna*. Rozprawa doktorska napisana pod kierunkiem prof. dr hab. Włodzimierza Wołosziuka, Warszawa 2018, ss. 222.

Pod nazwą apostoła Jakuba Brata Pańskiego zachowała się liturgia z kręgu zachodnio syryjskiego lub antiocheńskiego typu liturgicznego. Przypisywanie jej autorstwa apostołowi Jakubowi, pierwszemu biskupowi Kościoła jerozolimskiego oraz sam skład świadczą, że mamy do czynienia z typem liturgicznym ukształtowanym w Jerozolimie oraz reprezentującym miejscową tradycję. Autorytet Ziemi Świętej wpłynął na rozprzestrzenienie się jej w krótkim czasie na terenach Palestyny, Syrii, Arabii, Synaju, Armenii, Egiptu, Etiopii, Grecji, południowej Italii oraz w krajach słowiańskich. Swą popularność zawdzięcza liturgicznemu „promieniowaniu” Matki Kościołów oraz powadze imienia apostolskiego, którym została nazwana. Z tego względu wywarła mocny wpływ na kształtowanie się liturgii w lokalnych Kościołach, ale także była pod ich wpływem, w szczególności bizantyjskiego liturgicznego typu, dzięki któremu została ostatecznie przywrócona w praktyce liturgicznej.

Rdzeń liturgii św. Jakuba jest bez wątpienia apostolski, jednak obecnie zachowana forma nie jest wcześniejsza niż ta z IV wieku. Świadczą o tym fragmenty tekstów odnoszące się do prześladowań chrześcijan, zesłań, więzień, przymusowych prac w kamieniołomach, charakteryzujących okres pierwszych wieków

chrześcijaństwa. Ponadto cała struktura wskazuje na jej rozwój także po zakończeniu prześladowań pierwszych chrześcijan. Wskazuje na to retoryczny i przeedytowany styl modlitw, zawarta w nich nauka dogmatyczna pierwszych soborów powszechnych, wspomnianie stolicy cesarskiej, chrześcijańskich władców, symbol wiary, hymny bizantyjskie, wielkie wejście i wiele innych.

Do głównych świadectw patrystycznych świadczących o autentyczności istnienia liturgii apostoła Jakuba należy zaliczyć: XXIII katechezę mistagogiczną Cyryla Aleksandryjskiego (Μυσταγωγική Ε', PG 33, 1109-1128), Hieronima ze Strydonu (Contra Pelagianos II 23, PL 23, 587B), Proklosa (Λόγος περί παραδόσεως της θείας λειτουργίας, PG 65, 849B. 852C), Sobór in Trullo (kanon 32), świadectwa Jakuba z Edessy (CSCO, Syri, II, 43, s. 35-40), Izaaka (Λόγος στηλιτευτικός κατά αρμενίων, I, 6, 3, PG 132, 1176A), Mikołaja z Methony (Προς τους διστάζοντας και λέγοντας ότι ο ιερουργούμενος άρτος και οίνος ουκ έστι σώμα και αίμα του Κυρίου ημών Ιησού Χριστού, PG 135, 513C), Arystynosa (Σχόλιον εις τον λβ' κανόνα της εν Τρούλλω Συνόδου, PG 137, 624D-625A), Marka Eugenikosa (Ότι ου μόνον απόο της φωνής των δεσποτικών ρημάτων αγιάζονται τα θεία δώρα, PG 160, 1081B). Przeciwno jej autentyczności wypowiedzieli się pod koniec XII w. katolikos ormiański Nerses oraz bizantyjski kanonista Teodor Balsamon. Począwszy od XII w. stopniowo zaprzestano praktykowania tego typu liturgicznego także w samej Jerozolimie, zastępując go typem bizantyjskim. Zachowała się wyłącznie w środowisku monofizyckim w Syrii.

I. Ocena merytoryczna pracy

Przedłożona do recenzji rozprawa ks. Gabriela Białomyzego, *Liturgia św. Apostoła Jakuba Brata Pańskiego jako przykład eklezjalnego przekazu wiary. Analiza teologiczna - komparatywna* zwraca uwagę samym sformułowaniem tematu wskazując,

że autor miał świadomość, iż nie możliwym jest wyodrębnienie z całości eklezjalnej liturgii aspektu analizy muzykologicznej jako odrębnego traktatu teologicznego, albowiem powyższa problematyka łączy się z pozostałymi prawdami dogmatycznymi. Autor pracy postawił sobie za cel twórczą i systematyczną analizę teologiczno – komparatywną liturgii apostoła Jakuba. Cel niezwykle ambitny, zważywszy iż fakt autentyczności, a także sama apostołskość omawianej liturgii spotkały się z różnorodną interpretacją na przestrzeni dziejów, która składa się na dość rozległy dorobek naukowo-badawczy. Dlatego powyższa praca rozbudza uzasadnione oczekiwania co do jej naukowej solidności i odpowiedzialności.

Zamierzony sposób prezentacji problemu badawczego jest optymalny, ponieważ umożliwia przedstawienie nie tylko najważniejszych historyczno-teoretycznych aspektów oraz analizy semiologicznej omawianej liturgii, ale także analizy muzykologiczno-teologicznej, w którą szczególnie zaangażował się autor. Sformułowanie problemu badawczego rozprawy doktorant utożsamia z jej celem, polegającym na analizie teologiczno – komparatywnej liturgii apostoła Jakuba.

Autor właściwie przygotował instrumentarium badawcze. Zastosował kilka metod badawczych: historyczną, teologiczną, formalno-dogmatyczną oraz komparatywną. W skład literatury źródłowej zostały zaliczone teksty liturgii oraz dzieła patrystyczne. Autor wykorzystał liczne opracowania, analizy, komentarze oraz prace z zakresu hagiografii i inspiracji egzegetycznych powstałych głównie w kręgach rosyjskojęzycznych. Na gruncie polskim nie ma zbyt wiele odrębnych opracowań poświęconych tematyce liturgii apostoła Jakuba. Zatem praca jest jak najbardziej nowatorską.

Praca doktorska składa się z wstępu, trzech rozdziałów, zakończenia, aneksów i bibliografii. We wstępie doktorant podjął się próby określenia celu pracy, zastosowanych metod badawczych.

Rozdział I przedstawia historyczne uwarunkowania omawianego problemu pracy badawczej. Pierwszy podrozdział został poświęcony działalności apostoła Jakuba. Można wyodrębnić kilka etapów w jego biografii: młodości, działalności w wieku dojrzałym i męczeńskiej śmierci. Drugi podrozdział omawia historyczno-teoretyczne aspekty liturgii, a mianowicie: kwestię etymologii i genezy formy liturgicznej, podziału rodzin liturgicznych ze szczególnym uwzględnieniem liturgii wschodnich, dziejów jerozolimskiej tradycji liturgicznej oraz analizę kształtowania się śpiewu liturgicznego na Bliskim Wschodzie.

Szczególnie istotną częścią składową pracy badawczej jest ta z podrozdziału drugiego, omawiająca dzieje tradycji jerozolimskiej. Autor wyszczególnia w niej następujące tematy: pochodzenie liturgii apostoła Jakuba, wpływ tradycji starotestamentowej oraz proces kształtowania. Omawiając pochodzenie tej liturgii autor słusznie powołuje się na źródła patrystyczne należące do Proklosa i Cyryla Aleksandryjskiego, wymienia najważniejsze manuskrypty z podziałem na trzy zasadnicze grupy, wspomina o pierwszych wydaniach oraz różnicach w tekstach syryjskim i greckim liturgii.

Rozdział II został poświęcony liturgicznemu aspektowi analizy semiologicznej liturgii apostoła Jakuba. Doktorant w sposób klarowny przedstawił genezę i znaczenie wybranych tekstów z liturgii św. Jakuba, z pośród których możemy wyodrębnić utwory właściwe tradycji jerozolimskiej, konstantynopolitańskiej i wspólne. Na szczególną uwagę zasługuje porównanie tekstów anafor apostoła Jakuba występujących w różnych praktykach liturgicznych Bliskiego Wschodu. Anafora lit. Jakuba stawia akcent na miłosierną filantropię Boga, podczas gdy inne – jak anafora lit. Bazylego – podkreśla przywrócenie sprawiedliwości naruszonej przez grzech człowieka. Autor dokonuje podziału anafor na typ aleksandryjski, antiocheński (syryjski) i syro-orientalny oraz omawia i porównuje poszczególne etapy według schematu: dialog, prefacja, intercesja, Sanctus, epikleza, słowa

ustanowienia, anamneza i doksologia. Rozdział kończą przemyślenia nad specyfiką liturgii jerozolimskiej.

Rozdział III dotyczy analizy muzykologiczno-teologicznej liturgii apostoła Jakuba. Stanowi swoiste novum poparte autorytetem wyśmienitego znawcy muzyki cerkiewnej prof. Włodzimierza Wołosziuka. Melodia dodaje większej siły tekstowi liturgicznemu pobudzając w ten sposób wiernych do większej pobożności. Doktorant skupia się na szczegółowym wskazaniu problemów wykonawczych poszczególnych fragmentów liturgii w muzyce chóralnej.

Struktura pracy w swych podziałach zasadniczych i wewnętrznych jest czytelna i przejrzysta. W zakończeniu autor podsumował wcześniejsze analizy teologiczno - komparatywne liturgii apostoła Jakuba. Doktorant zmierzył się z rozległą tematyką, przez co jego opracowanie stanowi istotny wkład w poznanie przedmiotu badawczego. W układzie bibliografii autor odwołał się do wiodących współczesnych badaczy teologii i liturgiki w kontekście omawianego problemu.

II. Ocena formalna rozprawy

Rozprawa doktorska posiada charakter nowatorski. Doktorant w sposób gruntowny, całościowy i kontekstualny zrealizował wyznaczony cel badawczy. Rozprawa została napisana przy dużym wysiłku badawczym, zatem stanowi dobry wkład w badaniach nad liturgią. Rozprawa doktorska świadczy o pracowitości doktoranta i umiejętności koncentracji na poruszonych problemach. To podejście do badań wymagało dobrego opanowania warsztatu teologicznego.

Praca pozostawia pewien niedosyt warsztatu naukowo - badawczego. Doktorant powinien zwrócić uwagę na systematyzację prezentacji źródeł oraz na przystępny sposób ich analizy i wyciąganiu odpowiednich wniosków. W rozdziale I, omawiając pochodzenie liturgii apostoła Jakuba wymienia w sposób

fragmentaryczny źródła patrystyczne, manuskrypty oraz pierwsze wydania. Niedosyt pozostawiają lakoniczne podsumowania w poszczególnych rozdziałach, świadczących o stopniu samodzielności pracy badawczej autora, dojrzałości jego warsztatu teologicznego i zdolności do formułowania syntezy. Autor nie formułuje pytań badawczych, co wyraźnie utrudnia klarowność myśli założonego celu rozprawy. Uzasadnioną czynnością byłoby stworzenie pytań szczegółowych, właściwej selekcji i przydzielenie ich do poszczególnych rozdziałów pracy. Przykładowo, w jednym z podrozdziałów doktorant skupia się na opisie tradycji judaistycznej nabożeństwa synagogałnego zamiast na klarownej odpowiedzi na postawione pytanie badawcze wynikające z tytułu, a mianowicie jaki był wpływ tradycji synagogałnej na liturgię apostoła Jakuba. Wiele miejsca zajmują informacje wstępne, zbyt mało poświęca się analizie elementów charakterystycznych w liturgii apostoła Jakuba. Odnośnie przejrzystości pracy proponuję podrozdział dotyczący rozwoju śpiewu liturgicznego przenieść na początek rozdziału III.

Przedstawiając genezę i znaczenie poszczególnych tekstów liturgicznych, autor zbyt mało miejsca poświęca utworom występującym wyłącznie w liturgii apostoła Jakuba. Omawiane teksty są w dużej mierze wspólne z innymi liturgiami, zaś ich analiza sprawia wrażenie egzegezy liturgicznej, a nie rzetelnej pracy naukowej popartej solidnymi przypisami naukowymi. Zastanawia brak analizy modlitw, które w badanym typie liturgicznym stanowią znaczącą część.

Konstrukcja pracy nie budzi istotnych zastrzeżeń. Proponuję aby zastosować podział źródeł na biblijne, liturgiczne i patrystyczne. Autor recenzowanej rozprawy wykorzystał obszerną literaturę przedmiotu. Na podkreślenie zasługuje erudycja w zakresie przedmiotu rozprawy, zgromadzona literatura w języku rosyjskim, ale także opanowanie terminologii teologicznej w językach greckim, łacińskim i rosyjskim.

W ramach wkładu własnego do refleksji nad tematem rozprawy chciałbym zaproponować postawienie dwóch pytań, które łączą się z przedstawionymi analizami:

1. Apostolskość omawianej liturgii spotkały się z różnorodną interpretacją na przestrzeni dziejów. Proszę wymienić kilku przeciwników i zwolenników tego stanowiska.
2. Proszę wymienić i opisać najważniejsze manuskrypty liturgii apostoła Jakuba z podziałem na trzy zasadnicze grupy.

III. Wniosek końcowy

Pomimo pewnych zastrzeżeń rozprawa doktorska zarówno pod względem merytorycznym, jak i formalnym zasługuje na pozytywną ocenę. Autor opanował metody pisania pracy naukowej na poziomie doktorskim. Autor zrealizował postawiony sobie cel analizy teologiczno-komparatywnej liturgii apostoła Jakuba. Reasumując stwierdzam, że rozprawa doktorska ks. Gabriela Białomyzgo spełnia wymogi stawiane rozprawom doktorskim (zob. Ustawa z dnia 14 marca 2003 r. o stopniach naukowych i tytule naukowym oraz o stopniach i tytule w zakresie sztuki: Dz.U. z 2003 r. nr 65, poz. 595; z 2005 r. nr 164, poz. 1365 oraz Rozporządzenie Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego z dnia 26 września 2016 r. w sprawie szczegółowego trybu i warunków przeprowadzania czynności w przewodzie doktorskim, w postępowaniu habilitacyjnym oraz w postępowaniu o nadanie tytułu profesora: Dz.U. z 2016 r., poz. 1586). W związku z powyższym wnoszę o dopuszczenie do dalszych etapów jej obrony.

bp Andrzej Borkowski

bp dr hab. Andrzej Borkowski, prof. UwB

Supraśl, dnia 12 grudnia 2019 r.